

Šaur, Vladimír

Slovanské šurь "bratr manželky"

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1973, vol. 22, iss. A21, pp. [11]-14

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101141>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VLADIMÍR ŠAUR

SLOVANSKÉ ŠURĚ ,BRATR MANŽELKY'

V slovanských jazycích je ,bratr manželky' označován slovem, vycházejícím z praslov. *šurb*: tato podoba je dosvědčena v csl. památkách. V mladší csl., staré ruštině i současné ruštině je *šurin*(ъ), ukr. *šurjak*, v staré polštině *szurzy*, *szura*, *szurza*, staročesky *širje* (Flajšhans takto, zatímco Machek v Etymologickém slovníku uvádí podobu *širí*¹⁾), srbocharv. *šura*, *šurak*, bulh. a maked. *šurej*, dial. *šure*. Odvozena od tohoto základu jsou další slova: starorus. *šurič*, syn bratra manželky', bulh. dial. *šurnajka* ,sestra manželky', tamtéž *šurna*, žena bratra manželky'. Toto slovo nebylo etymologicky dosud přesvědčivě objasněno.

Největší počet dosavadních výkladů vychází ze spojení se staroindickým *syālā-h*, které rovněž znamená ,bratr manželky' (tak Vasmer: *Russisches Etymologisches Wörterbuch* 3, 438; R. Trautmann: *Baltisch-slavisches Wörterbuch* 261 a další). Tento výklad se opírá o významovou shodu obou slov, hláskově jsou tu však některé závažné překážky. Především je nutno vysvětlit rozdíl v kořenovém vokálu mezi slovanskými formami, které mají *-u-*, a staroindickou *s-ā-*. Obvykle se hovoří o využití různého stupně ablautu, ale i tento výklad má své slabiny (k tomu srov. J. Kořínek, Listy filologické 59, s. 131—132), protože by bylo třeba čekat aspoň dubletní indické podoby se *syō-*. Ani po sémantické stránce není vše v pořádku, protože je obvyklé, že slova, vyjadřující příbuzenský vztah, zpravidla (přesněji: s výjimkou slov typu *máma/matka*, *bába*, *dědъ* apod., vycházejících ze slabik, vyslovovaných už nejmenšími dětmi) mají nějakou motivaci. Ve slovanském *šurb* a staroindickém *syālāh* bývá hledána společná motivace od základu **siū-*, který je v předpokládaném praslov. **siūti*, jehož střídnicí je čes. *šiti*, r. *šit'* apod. Proč však dalo sloveso, vycházející ze **siū-*, všeslovansky *ši-* (podobný vývoj je i ve slovech *šidit*, *široký* a je foneticky náležitý), ale v příbuzenském termínu máme *šu-*? Kromě toho sloveso má význam ,spojovat propichováním a vedením nitě, provazu či vlákna'; není u něho doložen význam ,spojovat vůbec' nebo ,vázat', který bychom očekávali jako výchozí pro příbuzenské pojmy (k otázce významu slovesa *šiti* srov. též J. Zubatý, Sborník filologický 4, s. 249—254; k problematice tvoření příbuzenských termínů od slov s významem ,spojovat' viz též J. Kořínek, Listy filologické 59, 125—144, zvl. s. 131—134). Tedy od významu ,šit' k významu ,spojovat sňatkem' bychom došli těžko.

Ani jiné dosud podané výklady nejsou přesvědčivější. Berneker, *Indogermanische Forschungen* 10, s. 155 vychází ze základu **keur-*; ten by však dal do praslovanštiny

¹⁾ Srov. V. Flajšhans, *Klaret a jeho družina*, Praha, sv. 2, 1928 — a proti tomu V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, 2. vyd., Praha 1968, pod heslem *širí*. F. Šimek, *Slovníček staré češtiny*, Praha 1947, neuvádí.

sur-* (*s* > *š* jen před *i*). Ani Iljinskij, *Révue des études slaves* 8, s. 241—242, spojující se slovem (*pra*)ščur(*b*), 'prapraděd', není přesvědčivější; jednak jeho výchozí podoba *(*s*)*keur-*/*(s)kur-* nemůže dát *šur-* (náležitým hláskovým vývojem bychom dostali *čur-*), jednak je těžko spojovat se slovem, jehož původní význam je 'štit' a které jen přenesené — vedle různých pohádkových oblud a netvorů — může znamenat příbuzného, a to ještě o hodně staršího než je osoba, z jejíhož hlediska se pojmenovává. Srovnejme skutečnost, že Petr Bezruč nazýval sama sebe ještěrem; je pravděpodobná asociace podobného zvířete s pradědem, resp. starým člověkem vůbec, nejde však v tomto případě o praděda ve smyslu příbuzenského vztahu. Tím více proto překvapí, že V. V. Martynov, *Slavjanogermanskoje leksičeskoje vzaimodejstvije drevnejšej pory*, Minsk 1963, s. 207—210 spojuje (*pra*)ščur(*τ*) s řec. *κύριος* a obojí se slovanským *kur(τ)va* (k tomu srov. kritiku F. Kopečného, *Slavia* 2, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis 58, s. 61—62).

H. Pedersen, *Studia baltica* 4, s. 153 hledá výchozí podobu v **seur-*, což hláskově vyhovuje, ale v jeho pojetí naráží na nevysvětlenost sémantické motivace, protože přímá paralela od této podoby v baltských jazycích není (posesivně-reflexivní zájmeno, jak se Pedersenovi zdá, k tomuto základu nepatří). O. N. Trubačev, *Istorija slavjanskich terminov rodstva*, Moskva 1959, s. 139 vychází z podoby **sjour-* (**sjaur-*), kterou spojuje se základem, obsaženým ve slovese *šiti*; ale jak se tam vzalo *-r*?

Všechny tyto výklady považujeme za málo přesvědčivé a domníváme se, že máme co činit se slovem, které vzniklo až na slovanské půdě. Ve srovnání s jinými příbuzenskými termíny totiž musí jít o slovo mladší. Nemůže už odrážet pradávno polygamií a skupinová manželství nejstarší prvobytněpospolné společnosti (srov. k otázce relativní chronologie příbuzenských termínů A. V. Isačenko, *Indoevropejskaja i slavjanskaja terminologija rodstvu*, *Slavia* 22, s. 43—80), nýbrž musí jít o termín, vzniklý až po rozlišení různých dříve splývajících příbuzenských vztahů. Všimněme si, že v latině a řečtině se odpovídající pojem vyjadřuje složeným pojmenováním (na rozdíl od příbuzných z mužovy strany vzhledem k ženě, kteří jsou pojmenováni termínem jednoduchým a patrně starobylým). Korespondenci se souznačným staroindickým tvarem považujeme za náhodnou a obě slova za různé motivovaná (je známo, že podobných případů slov, která mladogramatikové i mnozí jejich následovníci považovali za příbuzná a o jejichž souvislostech se dnes právem pochybuje, je více; není-li hlásková paralela přesvědčivá, nemůžeme apriori slova spojovat).

Uvědomme si, že příbuzenské termíny, které odrážejí monogamií, vznikly už v době patriarchátu (společnost přešla vlivem rozvoje výrobních sil k patriarchátu a v důsledku toho vznikla monogamie, srov. L. H. Morgan, *Pravěká společnost*, Praha 1954; B. Engels, *Původ rodiny, soukromého vlastnictví a státu*, Marx-Engels, Spisy sv. 21, s. 55—203) a vycházejí tedy ze stavu, existujícího v době patriarchální velkorodiny. Tehdy muži příbuzní z hlediska ženy byli přímými členy rodiny, kdežto ženini příbuzní z hlediska muže příbuznými pobočnými. Je tedy logické, že motivaci pro tyto příbuzné budeme moci hledat ve slovech s významem 'pobočný', 'nepřímý', apod.

V této souvislosti chceme upozornit na české adj. *šurý*, jehož základní význam je 'kosý, šikmý' a které je též užíváno pro význam 'krivý, nerovný'. Toto slovo bylo obecně považováno za poměrně nové (pisemně je doloženo až v 19. století) a vypůjčené z němčiny (srov. J. Janko, *Časopis pro moderní filologii* 16, s. 109—112). Nařto bylo obecně míněno, že jde o slovo, izolované na hovorový jazyk, prakticky jen na východomor. dial. (valašský a lašský), kde je též v podobě *šurný*. Ovšem v polštině je též adj. *szurny*, 'strmý' a Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927,

uvádí pod příslušným heslem též staropol. adv. *poszurno* ‚strmě dolů‘, doložené z 16. stol. Ze stejné doby je adj. *poszurny*, užívané jako terminus technicus pro jistý druh verše. Podle našeho názoru patří k tomuto adj. i české adv. *šourem* (doložené již v 16. stol. v podobě *šaurem*; tuto podobu uvádí i Rosa a Jungmann), v morav. dial. v podobě *šúrem*, vše s významem ‚šikmo‘, popř. ‚různoběžně‘; ve spojení se slovesem *hledět* (*hledět šourem*) znamená ‚šihat‘, *jí/chodit šourem*, potulovat se, motat se, chodit sem a tam bez určitého cíle‘. Podle našeho názoru tento význam ukazuje na další spojení; nejen s českým *šourat* (*se*), které k němu hláskově i významově patří (na toto spojení usuzuje už Janko v citovaném článku), ale i na ruské *šurkat‘*, *šurknut‘*, dial. *šurchnut‘*, ukr. *šurchnuty*, vše ‚klouzat, šmatlat‘, popř. ‚tápat‘, vše od původu ‚nerovně jít‘. To vše tedy ukazuje, že nepůjde o novodobý germanismus, nýbrž o obecně slovanské slovo od základu *šur-* ‚šikmý, pobočný, nikoliv přímý‘, které jsme oprávněni položit (vzhledem k přítomnosti v západní i východní větvi) už do praslovantiny. Poněvadž bratr manželky je v patriarchálně monogamních poměrech příbuzným po šikmé (nepřímé) linii, považujeme motivaci za odůvodněnou.

Zbývá ještě vyložit zakotvení našeho slovanského *šur-* mezi obdobně znějícími slovy a vysvětlit, která z možných homonymních slov k němu patří a která ne. Za spolehlivé považujeme spojení s formou, obsahující na konci paralelní formant s -j- (slovanská dvojitost *šur-/šuj-* může být vykládána jako reflex prajazykového střídání **seui-/sgur-*) a které se užívá už ve staroslovenštině pro vyjadřování významu ‚levý‘, srov. *šujb* (dosud považované za nejasné). Že významy ‚levý‘, ‚křivý‘, ‚nesprávný‘, ‚šikmý‘ jsou antonymy k *pravb*, dosvědčí rozbor významu tohoto adjektiva. Je tedy *šurb* ‚nepravý bratr‘, tj. bratr po manželčině příbuzenské linii.

Teoreticky lze formant *šur-* vykládat i jinak, totiž spojit s litev. *siaūras* ‚eng, schmal‘ a vyvodit obojí ze **seur-*. J. Pokorný, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern-München 1959—69, s. 914 do této souvislosti řadí staroindické *sutā-* ‚veranlaßt, angehoben‘, *suwāti* ‚erregt, belebt, avestské *hav-* ‚in Bewegung setzen‘, staroirské *sō(a)ūd* < **sōu-eje-ti* ‚dreht, kehrt‘, hethitské *šuuāi-* ‚stoßen, drängen‘, vše od základu *sey-/su-*, rozšířeného v baltské větvi (a my bychom dodali: i slovanštině) o vsunutě -j- a koncový formant -r-ový. Ovšem významy takto spojených slov se přece jen dost liší. Na základě výše uvedených souvislostí bychom neměli námitek proti spojení adj. *šurý* a adv. *šourem* s významem ‚eng, schmal‘, avšak příbuzenský termín bychom odtud odvozovali přece jen komplikovaněji než při první nastíněné cestě.

V této souvislosti ještě poznamenáváme, že V. Machek odvozuje ve 2. vydání svého slovníku (Praha 1968) adj. *šurý* a odvoz. adv. *šourem*, respektive další související formy, haplogií z předpokládaného **šuvirý* < **sv* *uvir-*. S tím lze těžko souhlasit, neboť jednak zůstává nevysvětleno, proč *sv* před *u-* dalo *š-* (fonetické podmínky pro to nebyly a v žádné jiné pozici než před tupou sykavkou se předponové *sv* takto nemění), jednak slova od *uvirý* mají ve smyslu sémantický příznak ‚poškozený destrukcí, zborcený‘, který ve slově *šurý*, *šourem* není zastoupen, a naopak nenesou příznak ‚šikmý‘, který je v *šurý* významem základním.

Je nutno také připomenout, že hláskově by se zdály akceptovatelné i jiné výklady, ovšem ze sémantických důvodů jsou taková spojení těžko přijatelná. Rozhodně nesouvisí slovo *šurb* s českým *šourek*, které není právě jasné a které se dá vyložit několikerým způsobem (srov. k tomu též J. Janko, *Časopis pro moderní filologii* s. 224—226; na rozdíl od něho se domníváme, že nemusí jít o germanismus). Rovněž nepovažujeme za zdůvodněné usuzovat na souvislost se *šur-* onomatopoickým (se základním významem ‚sustět, šumět‘), srov. rus. *šuršat‘*, bulh. *šurkam* ‚téci, šumět (o vodě)‘ apod.

СЛАВЯНСКОЕ ШУРЬ ,БРАТ ЖЕНЫ'

Автор рассматривает этимологию славянского *шурь*, русс. *шурин* и пр., связываемого большинством исследователей со староиндийским *śūāla-h* того же значения. По мнению автора, правильности этой связи мешает фонетическое несоответствие. Другие поданные объяснения еще более неубедительны. Автор связывает слово с чешским прилагательным *šurý*, 'косой, кривый' и наречием *šourem* того же значения; есть соответствия в других славянских языках. Форму *šur-* он считает вариантом к *šuj-*, праиндоевр. *šuj-*/*šur-*. *Šujь* встречается в церковнославянском со значением 'левый'; обе формы являются с разных аспектов антонимами к значению 'правый'. Шурин — это брат по косвенной линии, ведь с точки зрения семейной общины он не входит в семью жениха своей сестры.